

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1964

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Irodalomtörténeti Intézetek Folyóirata

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1964. LXVIII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Király István
Klaniczay Tibor
Sötér István
Szauder József
Tolnai Gábor

Kocztur Gizella: A magyar szentimentalizmus európai hátteréről 417
Martinkó András: „Magyar” vártól Magyarvárig 425
Mezei József: Gárdonyi pszichologizmusa 449
Szilágyi Péter: József Attila trochaikus verselése 457

Kisebb közlemények

Herepei János: Adalékok Apáczai Csere János ismeretlen munkáihoz. — *Bán Imre*: Megjegyzések Herepei Jánosnak Apáczai ismeretlen műveiről szóló közleményéhez. — *Esze Tamás*: Almási Benjámín. — *Fehér Géza*: A fehérvári cenzor 1830–31-ben. — *Láng József*: Gyulai Pál egy elfelejtett levele a Hölgyfutár szerkesztőjéhez. — *Borbély Sándor*: Juhász Gyula Atalantája Debrecenben. 478

Adattár

Schram Ferenc: Három történeti betlehemes játék 497
József Farkas: Zalka Máté ismeretlen levelei 520

Szemle

Szabolcsi Miklós: Fialat életek indulója (*Bokor László*) 537
Klaniczay Tibor: Reneszánsz és barokk (*Szigeti József*) 540
Mikszáth Kálmán összes művei 27–28. k. (*Pusztai Gyula*) 549
Rejtő István: Thury Zoltán (*Szeverényi Erzsébet*) 555
Varga József: Ady útja az „Új versek” felé (*Barta János*) 558
Renaissance und Humanismus in Mittel — und Ost-europa (V. Kovács Sándor) 561

✱

Dörmötör Tekla: Az újkori színjátszás kialakulása Kelet-Európában. — Batsányi János irodalmi munkássága és egykorú képmásai. — Molnár Ákos: Jólát. — Gyetvai János: Két világ között. — Kner Imre leveleiből. (*Tarnóc Marton, Kókay György, Vargha Kálmán, Kovács József, Heverdle László*) 563

Krónika

Magyar irodalomkutatás a Varsói Egyetem Magyar Filológiai Tanszékén (*Csapláros István*) 567
A Jókai kritikai kiadás készülő kötetéről (*Lengyel Dénes*) 569
A Színháztudományi Intézet "Shakespeare Magyarországon,, kiállítására (*Oltványi Ambrus*) 571
Intézet hírek (1964. június 1—július 31.) 572

SZERKESZTI

Klaniczay Tibor

SZERKESZTŐSÉG

Komlovszki Tibor
titkár
V. Kovács Sándor
Rigó László
Varga József

Budapest, XI., Ménési út 11—13.

A MAGYAR SZENTIMENTALIZMUS EURÓPAI HÁTTERÉRŐL

Az elmúlt néhány év folyóirattermése azt bizonyítja, hogy egyre intenzívebb érdeklődéssel fordulnak a kutatók az irodalomtörténet kevésbé tisztázott problémái felé. Az első izgalmas felfedező út után, mely az első lelemény esetleges elnagyoltságával is járt, másodjára veszik szemügyre az életművek, stílus kategóriák, irodalmi irányzatok problémáinak rengetegét, s valamennyi fontos kérdés újszerű, árnyaltos megoldásán fáradoznak. Időnként mégis úgy tetszik, mintha a nemzeti és egyetemes fejlődés vizsgálatának esetenkénti, természetes szétválása már magának a felvetett kérdésnek a megoldását is nehezítené —, a szétválás többjelentésűvé s így fogalmilag bizonytalanná tesz kategóriákat, s esetleg akadályozza a nemzeti és egyetemes dialektikus összefüggéseinek helyes kibontását.

A *magyar szentimentalizmus problémái*¹ című tanulmányában Szauder József is erőteljesen hangsúlyozza, hogy az irodalomtörténeti kutatások árnyaltos, hiteles eredményeinek érdekében szélesebb körben, a nemzeti irodalmak szűk köréből kiemelkedve kell első vizsgálódásait elvégezni a kutatóknak, hogy ezután visszatérve a nemzetihez, ott gyümölcsöztesse igazán eredményeit. A tanulmány izgalmas lendülete valóban kényszeríti az olvasót arra, hogy szembe-
sítse a magyar és európai szentimentalizmust, s arra is, hogy e szembeállítás eredményeit megfogalmazza.

A megelőző kutatások eredményeit felhasználva Szauder József arra a konklúzióra jut, hogy 1795 előtt szentimentális jelenségekkel találkozunk ugyan a magyar irodalomban, de mint stílusirányzat — a klasszikával ötvöződve — igazán csak 1800—1820 között jön létre, s az elkövetkező évtized már a szentimentalizmus megtagadását, illetőleg a romantika felszárnyalását mutatja. A szentimentalizmus történetének illetően való hazai feltérképezésével teljességgel egyet lehet érteni, mégis az irányzat hazai és európai különbségeit talán éppen ebből a periodizálásból kiindulva, hangsúlyozottabban kellene és lehetne megfogalmazni.

Milyen kérdésekre kell választ adni az európai szentimentalizmus problémáival foglalkozó kutatóknak? Természetszerűen meg kell adni az irányzat keletkezésének, genezisének történetét, ami már önmagában bonyolult, összetett feladat. Jelenti az irányzat kronológiai elhelyezkedésének a vázlatát, megelőző, kortási és elkövetkező irányzatokhoz való világnézeti, esztétikai kapcsolatát — a szentimentalizmus esetében a felvilágosodott racionalista világnézethez és a klasszicista, illetőleg romantikus stíluseszeménnyhez való viszonyait.

Minden közremunkáló összetevő egybegyűjtése után lehet elvégezni a legfontosabb munkát — az irányzat definitív értékeit leszögezve, meghatározni szerepét az egyetemes irodalmi fejlődés történetében. Másodjára tehát azt kell eldönteni, hogy világnézeti tartalma vagy stílusújító szerepe a fontosabb, egyáltalán el kell-e vagy lehet-e e két faktort választani. S legfőképpen azt a sokat vitatott kérdést kell megvizsgálni, hogy egészében véve az irányzat bélyékozta vagy előrelendítette az irodalmi fejlődést.

¹ SZAUDER JÓZSEF: A magyar szentimentalizmus problémái. ItK 1963. 405—421.

A következőkben a fenti kérdésekre kívánnánk válaszolni, terjedelemből következően inkább csak vázaltszerűen — semmiképpen sem a teljesség igényével.

Az irányzat európai jelentkezését Richardson érzelmes-morális regényeiben láthatjuk (*Paméla*, 1740; *Clarissa*, 1748; *Sir Charles Grandison*, 1754); s ha csekélyebb jelentőségű szerzőkre nem tekintünk, Rousseau (*Új Heloise*, 1761), Sterne (*Tristram Shandy*, 1762; *Érzelmes utazás*, 1768), Goethe (*Werther*, 1774) regényeiben és a fiatal Schiller vulkanikus drámakitöréseiben (1782—83) inkarnálódik legtisztábban. A polgári szentimentalizmus csúcsvonulata mellett természetszerűen ott találjuk a másodvonulat íróit, alkotásait, s az irányzat gyengéi természetesen e másodvonulat alkotásaiban ütköznek ki inkább. Az angol lírikusok: Young, Gray, Thomson, Goldsmith prózája, a francia Marivaux, Bernardin de Saint Pierre s különösen a német Gessner, Mathisson, Gellert, Miller ebbe a körbe tartoznak. Megjegyzendő, hogy e „másodrangú” írógárda minden egyes műve mélyreható elemzést, bonyolult s árnyalatos disztinkciókat igényelne.

Az mindenestre bizonyos, hogy az 1780—90-es évekre, amikor a hazai szentimentális költészet bontakozni kezd, az európai szentimentalizmus valamennyi remeke készen áll, társadalmi és esztétikai feladatait egyaránt a kellő történeti pillanatban hajtva végre. Schiller nagyszerű értekezése, amely a korabeli „modern” költő problémáit fejtegeti (*A naiv és szentimentális költészetről*) 1795-ben születik, mikor Európa már túl van a nagy forradalom félelmén és tanulságain. Ekkor már a harmadik rend is megrettenve néz korábbi önmagára, a Yorickok, Saint-Preux-k, Wertherék és Moor Károlyok demokratikus szabadosságaira (s tiszta szívvel sorolhatjuk ide az oly sokszor diszkvalifikált Pamélát is). A polgár társadalmi céltudatosságának, egyenlőségkövetelésének élett vette a jakobinus diktatúra, s a magabiztosság helyét az elbizonytalanodás, kiábrándultság és önsiratás foglalja el. Az angol és francia irodalomban a szentimentalizmus korszaka ekkor már lezárult, s a fenti élményből elsősorban az adott nemzeti romantika táplálkozik.

Ahogy a közép-, illetőleg kelet-európai országok irodalmában majdnem minden esetben megismétlődik, egy európai irányzat születése és hazai jelentkezése között több évtizednyi eltérés van (ezt mindegyik, a hazai szentimentalizmussal foglalkozó tanulmány nagyszerűen bizonyítja). Így volt ez a szentimentalizmus esetében is — s ez az eltérés mindig problémákat okoz egy kialakult esztétikai-világnézeti ideál hatása s a hatás pillanatában fennálló történelmi állapot közötti díszharmóniának megfelelően. Az elkésett jelenség szükségszerűen transzponálódik — a transzpozíciót éppen a történelem kényszeríti ki —, s akkor a jelenség már nem lehet az, ami eredetileg volt.

Horváth Károly korábban megjelent tanulmányában² a nemesi szentimentalizmus fogalmát alkalmazza elsősorban hazai irodalmunkra — ezt bizonyos megszorításokkal Szauder József is elfogadja —, amit éppen azért tartunk szerencsésnek, mert jól tükrözi a fogalom tartalmának önnön ellentétébe való fordulását. A polgár értelmi-érzelmi lázadása éppen a nemesi osztály világnézeti-etikai *konvenciói* ellen fordult — mutatis mutandis a nemesi szentimentalizmust és racionalizmust úgy is megfogalmazhatnánk, hogy nemesi antifeudalizmus, amelynek a buktatóit, erős korlátozottságát igen jól illusztrálja a XIX. sz. végéig hazánk története, irodalma.

Horváth Károly is ilyenféle megfontolásokból indul ki, amikor a megkésett klasszika szentimentalizmussal való egybefonódásáról beszél, ehhez azonban az előbbiek értelmében hozzá kell tennünk, hogy nemcsak a klasszika, hanem a racionalizmus és a szentimentalizmus is késésben van, illetőleg egyszerre jelentkeznek, egy az igazi természetüktől idegen társadalmi közegbe. A már ébredő romantika szomszédságában³ próbálja pótolni a magyar irodalom két évszázad penzumát.

² HORVÁTH KÁROLY: A klasszikából a romantikába. MTA I. OK XIX. 1—4. sz.

³ Az osszianizmus közvetlen romantikát előző mozzanat, hacsak nem teljes egészében a romantika feltörése már; Coleridge és Wordsworth 1798-ban adják ki a *Lyrical Ballads* első

A szentimentalizmus már a németeknél is késett, s mi az ő közvetítésükkel kapcsolódunk az európai áramlatba. Hogyne venne nálunk más irányt az érzelmesség, mint amit Európa nagy századának, hogy Diderot-t idézzük, a szabadság századának derekán eredetileg vett, hogyne maradna meg a kiábrándultság kesergései közepette ott, ahol a torz optikájú német látás közvetíti, ahol természetes talajától meg fosztva, illetőleg ahol ilyen nem is volt. A polgár kétirányú harcát nálunk a nemesség, pontosabban a középnemesség vivja akkor, amikor az értelem és érzelem nevében felszabadult európai polgár már harcolt és megbukott mint jakobinus. (S 1795-ben a polgármezbe öltözött középnemes „polgári” álmai is megbuknak Martinovicsékkal.) Ebből a szempontból is igen tanulságos Szauder József már idézett tanulmánya, melyben Ányostól kezdődően Kármánon át, magát a szentimentális modortól, élet-érzéstől tudatosan is szabadítani igyekvő Kőlcseyig szinte minden esetben meg kellett jegyezni, hogy nem találunk sem itt, sem ott kizárólagos, par-excellence szentimentalizmust, a racionalizmus természetes társulása mellett a klasszicista-rokokó, s esetleges romantikus jegyek is a legkülönbözőbb tartalmi formai színezettséget eredményezik. Összegezve a kronológiai vizsgálódás eredményeit, Európában a szentimentalizmus a polgár társadalmi útjának diadalmas, nálunk pedig az európai polgár megtorpanásának, forradalmi törekvései megtagadásának időszakára esik.

A két korszak — vagy történeti pillanat különbsége természetesen a szentimentalizmus világnézeti és esztétikai tartalmait is erősen érinti.

Richardson polgára a győzedelmes polgár, még akkor is, ha úgy érezzük, hogy az angol polgár nemességhez való törleszkedése is benne van regényeiben. Első munkájában nem a Pamela megrontására törő Mr. B. hasonítja a lányt a léha, cavalier erkölcsöz, hanem Pamela szoktatja a tiszt polgári erényekhez, családszeretethez, becsületességhez és közeleti felelősséghez Mr. B.-t. Az erény jutalma itt nem elősorban a főrangú házasság, hanem az, hogy ez az átnevelés sikerül. Két erkölcsi világ, lehetséges emberi magatartás csatája folyik a regényben, és a polgár lesz a győztes. A regény kulcsjelenete és az angol-európai érzelmesség egyik kulcs-pillanata az a találkozás, amely Pamela — már mint Mr. B. felesége — és férje nagynénje, a gögős, arisztokrata Lady D. között esik meg. Itt dől el a csata, s lényegét éppen a lady fogalmazza meg, amikor megdöbbenve kiált fel: „hogyan, az én fivérem máris puritánna lett?”

Pamela emberi értékek tekintetében rangosabbnak, de legalábbis egyenrangú partnernek érzi magát Mr. B.-vel, ami önmagában is nagy szó, s nem hiszem, hogy nagyot tévedünk, ha azt állítjuk, hogy az angol forradalom szigorú erkölcsiségű round-head-jeinek és a társadalmi etika értelmében léha cavalierjeinek harca egy kicsit a Pamélában dől el. Ha rokonát keressük a hősnőnek, inkább Robinsonban, mint Wertherben találjuk meg. Ha olykor modorosnak vagy raffináltan józannak tűnik is, ez csak azért van, mert tudja, hogy a szegénynek-polgárnak nemcsak a tisz tességére, jó érzéseire, hanem az észére is szüksége van, ha igazán meg akarja védeni magát egy léha környezetben. Ebben az értelemben azonban nem ő az első polgári figura, aki furfangos észével, számításaival próbál érvényt, igazságot szerezni magának. Nemcsak a XVIII. század — nála olykor emelkedettebb és tehetlenebb — hőseinek elődje, hanem a furfangos szolgálónak a XIV.—XV. századtól oly gyakran dícsért örököse, összegezője is. Mint ők, Pamela is az emberi méltóság és emberi egyenlőség gondolatának propagálója lesz, néki azonban már több társadalmi tere van e gondolat megvalósításához.

A mondanivaló zseniális találkozása a levéregény formával iskolát teremt Európában. A forma maximális lehetőséget ad arra, hogy az önmagát kutató, önmagát társadalmi környezetével, törekvéseivel azonosító polgár legintimebb gondolatait is hitelesen fedje fel. Ebben az értelemben a Pamela a polgári személyiség érzéseinek, vágyainak, erkölcsiségének, s egy követendő magatartás felfedezésének regénye. A józan értelem, igazabb erkölcsiség s ezeknek

kötetét, s ugyanez az év látja először a Schlegel fivérek korszakos folyóiratát, az Athenaeumot; 1801-ben Novalis is bevégzi rövid életét . . .

megfelelő érzékenység —, más szavakkal — a századot jellemző racionalizmus és szentimentalizmus már Richardsonnál összetalálkoznak és kiegészítik egymást. Bár a *Clarissa* jobb regény, mint a *Paméla*, a *Sir Charles Grandison* pedig emelkedettebben erényes (s evvel együtt valószínűtlenebb is), Richardson igazi polgára Paméla lesz.

A formának megfelelő stílusjegyek — a hétköznapi apró dolgai iránti érdeklődés, az intim hangulatok, családiasság... érzékeny megjelenítése, a tárgyak, események aprólékos megfigyeléséből eredő hallatlan szóbőség, fojtott szekszualitás, a különös-bizarr helyzetek kedvelése, a tudós, klasszicista poézis eltűnése már itt együtt vannak.

A polgári erény magabiztos megtestesülése után a tudós Sterne művei következnek, akinek utolsó munkája, a befejezetlen *Érzelmes utazás* teremti meg igazán az „érzékenység” divatját. A 60-as évek után egész Európa Yorick-Sterne lábai előtt hever. Mint Richardson, ő is belülről közelíti meg hőseit, de érzékenységéhez nem a szűkkeblű moralizálás, hanem nagyvonalú, derűs humanizmus társul. Minden sora, jelenete a józan ész és értelem kettősében jelentkező teljes élet, teljes ember feltárására irányul.

Ha egy kissé meg is könnyesedett az érzelem Sterne-nél (a könnyek is a polgár morális tisztasága, emberi nagyszerűsége miatt hullanak), az ő műveiben már egészen egyértelműek a szentimentalizmus ismeretelméleti és történelmi gyökerei. A richardsoni polgári morál és érzékenység a korra annyira jellemző szenzualista filozófia talajába ágyazódik bele, s egy olyanféle társadalmi eszmény körvonala bontakozik ki belőlük, amely Locke nézeti alapján Rousseau rokonává teszi Sterne-t. Yorick mindenképpen rokona Saint-Preux-nek, az egyén teljes felszabadulása vagy felszabadítása értelmében. A XVIII. század nagy mondatára, „Az ember szabadon született és mégis mindenütt láncon van”⁴, igen gyakran csengenek rá a *Tristram Shandy* és az *Érzelmes utazás* társadalmi szabadság—egyéni szabadság problémáit fejtegető passzusai. Összevetve elődjével, azt kell mondanunk, hogy amíg a Pamélaiban ténylegesen csak a kétféle morál hadakozik, addig Sterne igen öntudatosan antifeudális a szónak a század által teremtett racionális és szentimentális értelmében egyaránt. Természetesen nem akarunk botcsinálta forradalmárt faragni Sterne-ből. Anglia azonban már túl van a zsarnokgyilkolás barbár és a bölcs kompromisszum józan pillanatain, az angol polgár megharcolta már a maga forradalmát, társadalmat, filozófiát s elérendő embereszményt teremtett és még éppen teremt — érzi erejét és biztonságát, birtokába veszi a természetet, racionálisan érzékeny s érzékenységében is racionális. Nem kívántunk a szavakkal játszani. Éppen Sterne adja e gondolat nagyszerű művészi bizonyítékát, aki a nagy ellágyulások és könnykitörések pillanataiban igen tudatosan fogja vissza meghatódásainkat egy-egy különös, az érzékeny jelenethez egyáltalán nem illő, avval pontosan ellenkező hangulatot kiváltó groteszkkal, követve ebben Shakespeare-t s elődül szolgálva Dickensnek.

A mindennapok intim hangulatai mellé ekkor lép erőteljes stílusjegyként az emberi cselekvések háttérül szolgáló, avval rezonáns természet felfedezése (nyilván a kortárs angol líra is közrejátszik ebben) — már-már a rousseau-i panteizmusba hajlóan. Evvel a motívummal rokon a népelet iránti érdeklődés, s ábrázolására való hajlandóság és készség, nem Richardson ösztönössége, hanem igen tudatos megfontolások alapján.

A szentimentális életérzés karakterisztikus műveiben, Sterne-nél is, Rousseau-nál is a természetkultusz pozitív erőt jelent. Az *Új Heloise*-ben Saint-Preux még erőt és nyugalmat nyer a fenséges természettől, ez erősíti meg saját igazában, lázadásában. A polgár természet-elvűségen alapuló lázadása itt még megtalálja útját az igazi, ősi elemhez, harmóniában van avval s nemcsak nosztalgiát érez utána. Júliához írott leveleiben Saint-Preux minden pillanatban következetes elveihez, egy ponton következetlen csupán, de ez a szentimentális humanizmus természetéből logikusan következik. Ő azt kívánja Júliától, hogy önönmagával teljes harmóniában szánja el magát a szokásra, szakítson konvencióival s szabad elhatározásából adja

⁴ J. J. ROUSSEAU: Társadalmi szerződés. Bibliotheca, 1957. 83.

neki kezét. Júlia képtelen erre, hiszen ezer szál fűzi osztályához, s „csak” a szerelem Saint-Preux-höz. A férfi viszont nem alkalmazhat erőszakot, hiszen akkor az egyéniség feltétlen tisztelének és szabadságának elvét éppen ő szegné meg, aki hirdeti ezt az elvet. Júlia az, aki a legyőzött vágyakban látja a boldogság kútforrását, s Saint-Preux protestál ez ellen, Júlia képvisel egy, a klasszikából már ismert, avval rokon szentimentális manírt — amivel szemben áll Saint-Preux racionális érzékenysége. Júliát illető szemrehányásai illelhetnék a XVII. századi francia klasszicizmust is, Cid-et, Chimène-t, Clèves hercegnőt, a Nap király századának rezon és szív között öröklődő, fontolgató hőseit is. Júliában a természet racionális parancsa kellene hogy cselekvéssé váljék, de nem válhat azzá, mert a konvenciók ereje útját állja. S talán ez a legalkalmasabb pillanat a klasszikai és szentimentális közötti „rokonság” egy lehetséges magyarázatára. Ugyanis ha a szentimentális költő csak én-kifejező vágyainak szubjektivitásában, stilisztikájában szentimentális, társadalmilag és ismeretelméletileg pedig konvencionális, akkor máris közel került a klasszikához, mert a XVIII. századi polgár lényegét — lázadását — veszti el. (L. eminensen a korabeli német líra szentimentális pietizmusát.)

Az egyéniség kívülről érzékelhető cselekvései, magatartása és rejtett igazi tulajdonságai, meggyőződése közötti szakadék kétféle változatát mutatja Saint-Preux és Júlia sorsa, igazában azonban Goethe írja meg a témát a *Werther*-ben. Hősenek önsiratása, rákényszerített tehetetlensége mélyen az adott társadalmi környezet ellentmondásaiban rejlik, olyan ellentmondásokban, melyek a polgár törekvéseit alapjaiban teszik lehetetlenné. A Homéroszt olvasó, természetbe feledkező Werther igen távol került Pamélától, e távolkerülés oka azonban nem egy új szentimentális manír elhatalmasodásából adódik, hanem abból, hogy a polgár törekvéseinek teret nem adó társadalmi körülmények hatására a szentimentalizmus bizonyos jellemzői felerősödnek, más, legalább olyan fontos mozzanatok pedig a háttérbe szorulnak. Goethe zseniálisan mutatja meg ezeknek a bonyolult viszonylatoknak a kölcsönhatásait, s tartja meg az ezeknek egyedül megfelelő lázadási lehetőséget — az öngyilkosságot.

Nem véletlen, hogy e prózai művek sorát itt folytathatjuk hazai példával. Kármán Fannyjáról nagyon sokan elmondották már, hogy erős Werther-hatás érezhető a mű egész felfogásában, figuráiban. Saját gondolataink megerősítése végett itt csupán annyit szeretnénk megjegyezni, hogy az elégtelen polgári fejlődés kényszerítő körülményei folytán — Nyugat-Európától Közép-Európa felé haladva egyre elvontabbá, „humánusabbá” válik a polgárság vágyainak, feladatainak felfogása és megjelenítése, s a *Fanny hagyományai* ezt az elvontságot illusztrálja igazán. B. Józsi már nem is része igazán a cselekménynek, Fanny pedig sajátos, új Júliaként lesz áldozata egy embertelen konvenciószövevénynek — a Werther-féle lázadás lehetőségeit sem nagyon latolva már. Az emberi egyéniség szenvedő képessége s szenvedéseinek szépsége lesz itt igazán megrendítő élménye az olvasónak, s emellett valami nemes felháborodás, „saeve indignatio” minden önkénnyel szemben. Itt már a természetrajongás is, a természeti erkölcs lázító igazságainak példatára helyett, megragadó, de passzív rezonáns lesz emberi hangulatokhoz, fájdalomhoz. Igaz, Kőlcsey felemeli szavát ez ellen a szenvedő, magán indulatú érzelmesség ellen.⁵

Összefoglalva a gondolati-világnézeti fejlődés mozzanatait, úgy tetszik, hogy az európai érzékenység, szentimentalizmus születésekor a nagy kollektív munkát elvégző, társadalomban, politikában, történelemben, természetben rendet tevő polgár önmagát fedezi fel. A XVIII. század polgára a racionális és szentimentális polgár egységéből áll elő, a kettő elválaszthatatlan, s a történelmi társadalmi pillanattól függően esetleg egyértelműen pozitív. Talán úgy is fogalmazhatnánk, hogy a racionalizmus a polgári rend kollektív, a szentimentalizmus pedig a polgári

⁵ A hazai érzelmesség és európai romantika viszonyához l. SÓTÉR ISTVÁN *A magyar romantika c. tanulmányát. Romantika és realizmus.* Bp. 1956. Szépirodalmi Könyvkiadó, 23—26.

individuum egyéni lázadását jelenti. „A polgárság idealizált erényei”⁶ akkor még valóban erények — s a legnagyobbak lelkesednek Richardsonért és Sterne-ért. Ha Pope-ot esetlegesen elfogultságai miatt nem is vesszük számba, akkor is Diderot és Goethe nevét kell kimondanunk, Puskin Tatjánája is Richardsonon nevelkedik. Ha érzünk is valami halk iróniát Puskin részéről a szerző iránt, nem kétséges, hogy Tatjánának morális-humánus nemessége a feudálissal szemben álló polgári erény és nemesség fogalommal azonos, amit Richardsontól is kapott. A felvilágosodás fogalma nyilvánvalóan magába foglalja az értelem és érzelem jegyében lázadó polgárt, s amikor e két komponens harmóniája, ill. egyensúlya megbomlik, akkor sem arról van szó, hogy a szentimentális szembefordul a racionálissal, hanem arról, hogy objektív — nemzeti, történeti, társadalmi — tényezők eredményeképpen a szentimentális életérzés hangsúlyozottabbá válik, s a racionális elem másodlagos szerepet kap. A polgár vagy a polgárosodás problémáival szembekerülő egyén magára marad valamiképpen, sorsának kérdései a maguk egyediségében és nem társadalmi tipikusságukban zuhannak rá — s ekkor találkozunk a szentimentális válságélménnyel, úgy is mondhatjuk, a polgár első nagyszabású válságélményével. Erről van szó Young *Night Thoughts* (1742—45) című munkája esetében is, ahol egy keserű, elfojtott élet önkínzásai szólnak meg pontosan a földingi derű és optimizmus szomszédságában (*Shamela*, 1741, *Joseph Andrews*, 1742), de hangsúlyozni kell, hogy szentimentális lírájának alapja a pope-i, tehát klasszicista rezonelv, s Gray is a klasszicizmushoz kötődik, ő ugyan nem annyira morális elvekben, mint inkább esztétikájában.

Nem véletlen, hogy Közép-Európában nálunk is ez a klasszicizáló, polifonikusan konvencionális s valamiképpen mégis újszerű költészet hat legerősebben, s az sem véletlen, hogy Csokonai „mord ánglus”-nak nevezi Youngot, evvel egyben elutasítva az *Éjszakai gondolatok* érzelmes vivizsekióját is.

A szentimentális válságélmény határán, de még az irányzat erősségeinek jegyében íródik az *Új Heloise* s a *Werther* is. S a válságélményt tiszta formában éppen Schiller fogalmazza meg *A naiv és szentimentális költészet* c. tanulmányában. Alap kategóriái, Schiller naiv és szentimentális fogalma már az irányzat tudathasadását, s így önnön lényegének feladását mutatja. A kantianus Schiller „újszerű” kategóriáit nem nehéz azonosítani Kantnak a szabadságot (*Reich der Freiheit*) és szükségszerűséget (*Reich der Notwendigkeit*) meghatározó filozófiai absztrakcióival — az önmagából megújuló zsenit Kant intuitív értelmével —, s belátni, hogy a romantikus zsenielmélet fő ideológusa, Fichte szubjektívizmusa felé mutat Schiller tanulmánya.⁷ A szerző itt már nem csupán a polgár tehetetlenségét vagy önmagával való elégedetlenségét fogalmazza meg, hanem ebből a magatartásból eredően a romantikus elvagyodás tételét is. Valóság és eszmény szembekerülésének a romantikában uralkodóvá váló élményét éli meg Schiller igen magas hőfokon, tanulmánya a morálisan igényes polgár esztétikumba menekülésének, a hazai állapotoktól elcsüggedt, a polgár forradalmas szertelenségeitől megrettent, egyéni élete nyomorúságától meggyötört zseni kiútkeresésének a bizonyítéka. A valóság nyomasztó világától ő oldozza el igazán az alkotó művészt. Visszakanyarodva kiindulógondolatunkhoz, a XVIII—XIX. század fordulópontján a XVIII. század egész eszmevilága, az európai polgár szellemi-művészi útkeresése, harcok világnézete, forradalma s meghasonlása nem történeti kronológiájában, hanem egyszerre, különböző fázisainak, meggyöződéseinek szinkroniájában hat nálunk.

E sokféle hatás és a hazai állapotok eredményeképpen — ugyanúgy, ahogy a racionalizmus lehetőségei közül is a fontolva forradalmas s antifeudalizmusában következetes voltaireiánus irány hat legerősebben nálunk, a szentimentalizmusnak is fontolva lázadó, elvontan szenvedő, utánérző motívumai kelnek életre. Nem is lehetne másként, a történelem teljes egészében

⁶ BARÓTI DEZSŐ: A felvilágosodás korának magyar irodalma újabb irodalomtörténet-írásunk tükrében. ItK 1956. 168—178.

⁷ HEGEL: Esztétikai előadások. Akadémiai Kiadó, 1952. I. k. 57—65.

igazolja a korabeli irodalmi árnyalatokat. A hazai valóság csak az említett motívumokra reagálhatott őszintén. Bár a racionalizmus jelen van, jelen kell lennie, „hála” elmaradt állapotainknak — Báróczy, Barcsay, Dayka, Ányos költészete is igazolja ezt, s Batsányi, Csokonai európai szinten bizonyít e gondolat mellett —, a magyar szentimentális líra a német közvetítés segítségével igazán az irányzat bomlására és érzelgősségére, s a romantika szkizofréniájára reagál. A nemzeti függetlenség problémáinak állandó középpontban maradása mellett (ami mindig progresszív) mi egy általános, absztrakt, elvont problematikát szövegeztünk meg, konkrétumként Kaunitz vagy II. József számlájára írható szemrehányásokkal.

Ugyanúgy, ahogy éppen a romantika esetében haszonnal jár minden szerző, életmű, sőt egyes műalkotások vizsgálatánál is a kétarcúság, ellentmondásosság gondolatának az alkalmazása, haszonnal járhatna a szentimentalizmus esetében is. Mint minden irányzatnak, ennek is van fejlődő s hanyatló periódusa, színe és fonákja, s mint minden más esetben, itt sem mérteni pontosságú a fejlődés hiperbolája. A szentimentalizmus megteremti a folytonosságot a racionalizmus és a romantika között (nyilván a preromantika fogalma is eredetileg ezt jelentette). Legszívesebben, mint legkifejezőbbet, az átfedés szót használnánk, bármennyire nem illik fogalmilag egy irodalomtörténeti tanulmány keretei közé. A XVIII. században továbbá a XVII. század racionalizmusa, avval a különbséggel, hogy világnézetileg sokkal fejlettebb, céltudatosabb, hatásosabb, és határozottan osztályhoz kötött. A szentimentalizmus, születésekor, a racionalizmus kiteljesítője világnézetileg tartalmi szerint, morális igényessége, esztétikai ideálja a klasszikában is gyökeredzik, szubjektív hangsúlyai, stílusjegyei a romantika felé mutatnak.

A szentimentalizmus eminens szépirodalmi kifejezési lehetősége a kornak, illetőleg a realizmus mellett egyenrangú és specifikus kifejezési lehetősége. Tom Jones és Werther nem okvetlen cáfolatai egymásnak. (Fielding nagyszerű Richardson paródiája sem ezt kívánja bizonyítani.)

Esztétikailag s filozófiailag egyaránt a legavatagabban konzervatív polgári szemléletmódnak tenne eleget a marxista irodalomtudomány — természetesen ellenkező előjellel —, ha a felvilágosodás fogalmából csak a racionalizmust fogadná el, s az attól esztétikailag, pszichológiailag esetleg eltérő vagy a racionalizmus tételeit újszerű művészi, alkotói mozzanatok segítségével megszólaltató műveket kizárná ebből a fogalomból. Ahogyan nem lehet helyes az a nézet, mely csak az enerváltságba, individuálisba süllyedő XVIII. századi műveket érzi művészeknek, s a harcok racionalizmus alkotásait nem tartja irodalomnak, nem lehet helyes ennek a tételnek a pontos fordítottja sem. A racionálisból táplálkozó szentimentális szemlélet és stílus lesz sokszor igazán humánus, mert a valóság ízeiből, problémáiból, szépségeiből és szenvedéseiből időnként többet tud megmutatni, mint a klasszicista vagy felvilágosodott racionalizmus önmagában, annál inkább, mert mindkettőből megtart bizonyos elemeket. Rousseau utolsó mondata az *Új Heloise*-ben — „Hálát adok Istennek, hogy kevesebb ésszel és több szívvel adott” — nem a ráció megtagadását, talán nem is csupán az értelem elégtelenségére való válságos rádöbbenést, hanem az egész ember megtalálása fölötti örömet jelenti. Itt kerül az észember, a rezon mellé az ősztonember, az emóció; a tudós analízis mellé az intuíció, igazi, friss érdeklődés az élet, a nép, a természet dolgai iránt. Végül mindebből adódóan a modern irodalom forradalma egy kissé a szentimentalizmusban is gyökeredzik, ha tetszik éppen a realizmus értelmében, az élet sokoldalú ábrázolása, sémáktól ment ábrázolása értelmében.

ABOUT THE EUROPEAN BACKGROUND OF HUNGARIAN SENTIMENTALISM

According to the recent results of Hungarian researchers, one can place the beginnings of Hungarian sentimentalism at about 1780—90 and its full development at the years 1800—820. Starting from this periodization, the essay wants to show the true nature of the European movement in a comparison with the Hungarian one.

First of all, it wants to stress that in Europe, sentimentalism is a completely 18th. c. phenomenon, with clear, separate and characteristic epochs of a long run, while in Hungary — as a result of a fairly large time-lag (similarly to the Central and East-European countries) — we can not speak about pure sentimentalism at all. Hungarian sentimental prose and poetry was always mingled with classical, rational and later on with romantic elements too, it was much less unambiguous in its aesthetics as well as in its ideology than the European movement. The most important reason of this complexity and contradicting nature was the fact that according to the lack of bourgeois development it was the Hungarian gentry which tried to undertake all the antifeudal tasks of the 18th. c. The second important reason was that sentimentalism in Europe belonged to the history of the victorious bourgeoisie, which had progressive tasks, revolutionary ideas etc. while in Hungary — according to the above mentioned time-lag — it was developing when the European bourgeoisie had retreated, had given up the revolutionary ideas, had become unsatisfied with reality and had formed the philosophy and ideology of romantic escapism.

The essay deals with the history of sentimentalism from Richardson up to Schiller's *Über naive und sentimentalische Dichtung*, introducing the most important works of Sterne, Rousseau and Goethe too. By means of examples it would like to prove that in itself, sentimental element is not contradicting the rational, that one can understand the 18th. c. literature only on the bases of their harmonious unity and that the modern literature, with its immense interest in the social and ethical problems of the human individual is strongly attached to sentimental literature too.